

Проблеми вдосконалення

кримінально-правової охорони сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх

М. І. Панов

доктор юридичних наук, академік АПРН України, професор, завідувач кафедри кримінального права № 2 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

У статті досліджуються норми чинного кримінального законодавства, в яких встановлено кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні діяння, що посягають на інтереси сім'ї, права та інтереси неповнолітніх. Висловлюється

В. В. Гальцова

кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального права № 2 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

думка, що у чинному кримінальному законодавстві захист вказаних суспільних відносин ще не отримав свого належного і достатньо обґрунтованого рішення та пропонуються пропозиції та рекомендації щодо його удосконалення.

Ключові слова: сімейні відносини, права та інтереси неповнолітніх, систематизація злочинів.

В статье исследуются нормы действующего уголовного законодательства, в которых установлена уголовная ответственность за общественно опасные деяния, посягающие на интересы семьи, права и интересы несовершеннолетних. Высказывается мнение о том, что в действующем уголовном законодательстве защита указанных общественных отношений еще не получила своего надлежащего и достаточно аргументированного решения, поэтому предлагаются предложения и рекомендации по его усовершенствованию.

Ключевые слова: семейные отношения, права и интересы несовершеннолетних, систематизация преступлений.

This article examines the standards of the applicable criminal legislation, which establishes criminal liability for socially dangerous acts encroaching on the interests of the family, the rights and interests of minors. It suggests that the current criminal law protection of the specified public relations have not yet been properly and sufficiently reasoned decision, therefore, offers suggestions and recommendations on its improvement.

Keywords: family relationships, rights and interests of minors, classification of crimes.

Сім'я становить собою первинний і основоположний осередок суспільства, унікальне джерело моральних цінностей і людських почуттів, є складним соціокультурним явищем, яке охоплює практично всі аспекти людської життєдіяльності. Сім'я розглядається науковцями як важливий соціальний і правовий інститут, духовна і родинна спільність її членів: подружжя, діти, якнайкраще пристосовані до біо-

психічних особливостей потреб і життя людини [14, с. 32]. Як мікросоціальна спільність і об'єднання людей сім'я є фундаментальним та конструктивним елементом етносу, народу, нації внаслідок винятково важливих виконуваних нею функцій, які не в змозі виконати ніяка інша соціально-правова структура [2, с. 52].

Соціологи, психологи, педагоги, юристи, які займаються дослідженням інституту сім'ї, виокремлюють основні її функції: виховну, економічну, господарсько-побутову, первинного соціального контролю, духовного спілкування, гедоністичну (утвердження радощів та щастя життя), валеологічну (ведення і виховання здорового способу життя), психологічного затишку, навчальну, охоронну, захисну, соціалізуючу та ін. [13, с.14-16]. Усі функції, які виконує сім'я, між собою тісно пов'язані та взаємозалежні і є системним блоком надзвичайно важливих проблем життя людини. Тому підставно в частині 3 статті 51 Конституції України встановлено, що сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою. Отже, всебічний захист сім'ї, дитинства, материнства та батьківства є одним з найважливіших завдань держави та свідчить про визнання цінності сім'ї і сімейного виховання, її надзвичайно важливої ролі в суспільному розвитку, у формуванні особистості, а також розумінні того, що сім'я є основою фізичного, психічного, інтелектуального й морального розвитку дітей. Сім'я забезпечує існування і майбутнє людини, спадкоємність культурної спадщини, у її надрах закладаються й практично реалізуються справжні суспільні цінності та норми, які перетворюються в особисті погляди, установки і правила поведінки як дітей, так і дорослих [12, с. 99]. За допомогою сім'ї держава вирішує більшість найважливіших соціально-політичних й економічних проблем суспільства та особистості.

Із усіх функцій, які виконує сім'я, особливої уваги заслуговує її виховна функція, яка

акумує більшість усіх інших функцій. Безперечно, у цьому розумінні сім'я та сімейне виховання є унікальними і незамінними в житті дитини й кожної людини. Жодні державні, громадські або будь-які інші об'єднання не можуть зрівнятися з сім'єю, тому право дитини на сім'ю та сімейне виховання закріплено у Конституції України (ст. 52), Сімейному кодексі України (ч. 3 ст. 5), Конвенції про права дитини (ст. 16, ст. 27) та інших нормативних актах. Сімейне виховання неповнолітнього допомагає знизити гостроту багатьох соціальних проблем суспільства: уникати явищ, які негативно впливають на виховання, таких, як алкоголізм, наркоманія, проституція, учинення неповнолітніми злочинів та ін. [10, с. 108], а також впливає на розвиток духовного потенціалу нації, збереження генофонду, української ментальності, забезпечує стабілізацію соціального і політичного життя в державі. Дитинство є відносно маленьким відрізком життя людини і в той же час найбільш важливим періодом формування особистості [4, с. 144]. Саме в родині виховуються такі якості, як працьовитість, чесність, доброта, чуйність, надійність, відповідальність, взаємопідтримка, прагнення до одержання добрих і нових знань, отримання загальної та спеціальної освіти, інші позитивні якості [15, с. 161].

Одним із головних завдань правової держави є всебічна охорона та захист прав людини і громадянина, у тому числі неповнолітніх (дітей). За законодавством України, правовий статус «дитина» (неповнолітня) є особа, яка є малолітньою, тобто такою, що не досягла 14 років, та неповнолітня особа від 14 до 18 років (ст. 6 Сімейного кодексу України). Зазначене відповідає тлумаченню терміна «неповнолітня особа», яке міститься в п. 12 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України: «неповнолітня особа – це малолітня особа, а також дитина у віці від 14 до 18 років».

Переважає більшість фахівців у галузі психології та педагогіки неповнолітніх об-

грунтовано стверджують, що діти (неповнолітні) в силу своїх вікових особливостей мають значно менше можливостей порівняно з дорослими захистити себе від негативного впливу інших осіб та оточуючого середовища, а також не в змозі належним чином захистити свої права й законні інтереси. Тому, на їхню думку, на сім'ю покладається основний захист прав і свобод дитини. Права дитини – це свободи (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання та розвитку [8, с. 102]. Сім'я та сімейне виховання дозволяє забезпечити дитині належний правовий, економічний, культурний та соціальний захист її прав та законних інтересів: жити та виховуватись в належних умовах, необхідних для нормального фізичного, розумового, духовного і соціального розвитку, реалізувати право на освіту неповнолітньому, гарантувати захист майнових прав дитини, а також допомагає захистити її від насильства та експлуатації й т. ін. З метою забезпечення прав і законних інтересів кожної дитини та захисту сім'ї в Україні останніми роками було затверджено низку соціальних програм, реалізація яких спрямована на захист сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. Це, зокрема, «Діти України» (1996 р.), «Рік сім'ї» (2004 р.), «Рік дитини» (2006 р.), створення Всеукраїнської громадської організації «Служба захисту дітей» (2007 р.), «Рік підтримки національного усиновлення» (2008 р.). Важливим кроком з боку держави щодо захисту прав дитини стало застосування Указом Президента України від 11 серпня 2011 р. посади Уповноваженого Президента України з прав дитини та розробка урядом загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р. Все вказує на те, що ці та інші програми мають призначенням, перш за все, створення умов для всебічного розвитку сім'ї і дітей, їх захисту від усіх форм фізичного чи психічного насильства, образ,

зловживань чи іншого негативного впливу з боку дорослих осіб, недбалого піклування з боку батьків або осіб, що їх замінюють, і забезпечують дитині право на виховання у сім'ї, зобов'язані гарантувати право кожній дитині мати всі умови для її всебічного розвитку та покликані створити умови для надійного, соціального і психологічного захисту неповнолітніх та сімейних відносин.

Ефективне функціонування сім'ї і суспільних відносин у сфері виховання дітей, а також всебічний захист їхніх прав та законних інтересів на даний час оптимально регулюються сімейним та цивільним законодавством. Але правове регулювання цих позитивних і вельми важливих відносин потребує і спеціального (особливого) кримінально-правового захисту. На жаль, у чинному кримінальному законодавстві – *de lege lata* – питання щодо захисту вказаних суспільних відносин ще не отримали свого належного і достатньо обґрунтованого рішення. Аналіз норм чинного кримінального законодавства (далі – КК) свідчить, що тут має місце «розпорошеність» норм в яких встановлено кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні діяння, що посягають на інтереси сім'ї та неповнолітніх, по різних розділах Особливої частини КК. Зокрема, «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» (ст. 137 КК) включено законодавцем у розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи»; «Підміна дитини» (ст. 148 КК), «Експлуатація дітей» (ст. 150 КК), «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (ст. 150¹ КК) – у розділ III «Злочини проти честі, волі та гідності особи»; «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК), «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156 КК) – у розділ IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності»; «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» (ст. 164 КК), «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків» (ст. 165 КК), «Зліс-

не виконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка або піклування» (ст. 166 КК), «Зловживання опікунськими правами» (ст. 167 КК), «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)» (ст. 168 КК), «Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)» (ст. 169 КК) – у розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»; «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 304 КК) – у розділ XII «Злочини проти громадського порядку та моральності»; «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу» (ст. 323 КК), «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів» (ст. 324 КК) – у розділ XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення».

З огляду на те, що вказані злочини і норми, в яких встановлено кримінальну відповідальність за ці злочини, віднесені законодавцем до різних розділів Особливої частини КК, слід прийти до висновку, що вони мають різні і відмінні родові об'єкти. Так, злочини, передбачені в нормах розділу II Особливої частини КК, мають родовим об'єктом суспільні відносини, які забезпечують життя та здоров'я особи (ст. 137 КК); злочини, передбачені в нормах розділу III КК – честь, волю та гідність особи (ст. ст. 148, 150, 150¹ КК); злочини, передбачені в нормах розділу IV КК – статево свободу та статево недоторканність особи (ст. ст. 155, 156 КК); злочини, передбачені в нормах розділу V КК – виборчі, трудові та інші особисті права та свободи людини і громадянина (ст. ст. 164-169 КК); злочини, передбачені в нормах розділу XII КК – громадський порядок та моральність (ст. 304 КК); злочини, передбачені в нормах розділу XIII КК – суспільні відносини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. ст. 323, 324 КК). Але зрозуміло, що вказані суспіль-

ні відносини не включають до свого змісту безпосередньо сімейні відносини та відносини, що забезпечують права і свободи дітей з точки зору їх кримінально-правової охорони. Такий умовний висновок означає, що законодавець не визнає на рівні об'єкта кримінально-правової охорони суспільні відносини у сфері сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. Проте сім'я, сімейні відносини, сімейне виховання, права та законні інтереси неповнолітніх (дітей) становлять єдиний блок суспільних відносин, що знаходяться у тісній єдності, взаємопов'язані між собою, доповнюють одне одного. Ураховуючи, що на дану групу відносин посягають злочини, які мають суттєву схожість за соціальною сутністю – завжди і у всіх випадках спричиняють шкоду суспільним відносинам у сфері сім'ї та прав і інтересів неповнолітніх: їх фізичному, інтелектуальному, духовному становленню та вихованню, цю групу відносин є підстави розглядати як родовий об'єкт, а злочини, які на них посягають, відносити до самостійної групи злочинів. У зв'язку з викладеним, вважаємо за необхідне, в порядку *de lege ferenda* виокремити норми про кримінальну відповідальність за ці злочини в єдиний і самостійний розділ (блок) Особливої частини КК під назвою «Злочини проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх», помістивши їх в КК за розділом «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина».

Основою такого рішення та інтегруючим фактором, що є підґрунтям об'єднання (консолідації) вказаних норм, виступають специфічні суспільні відносини у сфері сім'ї, прав і інтересів неповнолітніх, їхній належний, фізичний, психічний та інтелектуальних розвиток. Близькими до такого твердження були пропозиції й інших науковців: П. П. Андрушка [1, с. 160], О. І. Белової [3], Л. В. Дорош [5], І. О. Зінченко [6], С. Я. Лихової [7], М. І. Мельника [11], В. О. Навроцького [9], З. А. Тростюк [16] та ін. У зв'язку з цим не мож-

на не ураховувати також і досвід кримінального законодавства більшості зарубіжних країн, у яких група кримінально-правових норм щодо злочинів проти прав, законних інтересів неповнолітніх та сім'ї виокремлено у самостійний розділ або главу. Зокрема, КК Російської Федерації передбачає відповідальність за ці злочини у розд. II гл. 20 «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх», КК Казахстану – у гл. 2 розд. «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх», КК Білорусі – у розд. VII гл. «Злочини проти укладу сімейних відносин та інтересів неповнолітніх», КК Іспанії – у розд. XII «Злочини проти сімейних відносин», КК Франції – у Книзі 2 гл. VII «Про посягання на неповнолітніх осіб та сім'ю», КК ФРН – у розд. 12 «Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу та сім'ї», КК Швеції – у гл. 7 «Злочини проти сім'ї», кримінальне законодавство Норвегії – у ч. 2, гл. 20 «Злочини, пов'язані з сімейними відносинами», КК Польщі – у главі XXVI «Злочини проти сім'ї та опіки», КК Республіки Болгарія гл. 4 «Злочини проти шлюбу, сім'ї та молоді» та ін.

Кримінально-правові норми розділу Особливої частини КК «Злочини проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх» у запропонованому варіанті мають становити собою не просту сукупність норм, а їх упорядковану систему. Критерієм їх систематизації слід визнати видові об'єкти, до яких ми відносимо: суспільні відносини у сфері сім'ї та суспільні відносини, які забезпечують права й інтереси неповнолітніх. У своїй єдності вони становлять зміст родового об'єкта цих злочинів. Виокремлення цих суспільних відносин надасть можливість привести суспільно небезпечні діяння і норми, що встановлюють за них кримінальну відповідальність, у відносно струнку систему. Подальшу систематизацію злочинів проти сім'ї, прав і інтересів неповнолітніх можливо здійснювати, на нашу думку, з урахуванням аксіологічного підходу та на підставі безпосереднього об'єкта даних злочинів. До злочи-

нів проти сім'ї слід віднести, на нашу думку, суспільно небезпечні діяння, які передбачені в різних розділах Особливої частини чинного КК: «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)» (ст. 168 КК), «Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)» (ст. 169 КК), «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацевдатних батьків» (ст. 165 КК), «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» (ст. 137 КК), «Підміна дитини» (ст. 148 КК), «Експлуатація дітей» (ст. 150 КК), «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (ст. 150¹ КК), «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК), «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156 КК), «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» (ст. 164 КК), «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка або піклування» (ст. 166 КК), «Зловживання опікунськими правами» (ст. 167 КК), «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 304 КК), «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу» (ст. 323 КК), «Схилання неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів» (ст. 324 КК). У подальшому можливо визнання й інших суспільно небезпечних діянь, які посягають на ці суспільні відносини і можуть бути додатково вказані як злочини у даному розділі КК України, наприклад, «насильство над членами сім'ї або відносно неповнолітніх», «жорстоке поводження із членами сім'ї та відносно неповнолітніх», інші суспільно небезпечні діяння, які безпосередньо спрямовані на спричинення істотної шкоди сімейним відносинам та суспільним відносинам у сфері прав і законних інтересів неповнолітніх.

До проблем кримінальної відповідальності за злочини проти неповнолітніх необхідно віднести також і те, що у багатьох нормах Особливої частини КК України не передбачено посиленого кримінально-правового захисту неповнолітніх. На підставі проведеного дослідження, вважаємо, що у низці

норм КК України, які передбачають кримінальну відповідальність за окремі види злочинів проти неповнолітніх, слід зберегти (а в деяких випадках і доповнити), кваліфікуючою ознакою «вчинення злочину відносно неповнолітнього», чим буде забезпечена не тільки диференціація кримінальної відповідальності за відповідні види злочинів, а й подальший кримінально-правовий захист неповнолітніх від злочинних посягань. Зокрема, у статтях 121 «Тяжке тілесне ушкодження», 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», 125 «Легке тілесне ушкодження», 126 «Побої та мордування», 127 «Катування», 129 «Погроза вбивством», 143 «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини», 168 «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)» Кримінального кодексу України вважаємо за доцільне передбачити у якості кваліфікуючої ознаки вчинення зазначених злочинів відносно неповнолітнього, зі встановленням за ці злочини більш суворого покарання. Адже посягання на здоров'я неповнолітніх можуть зашкодити нормальному фізичному розвитку, завдати моральних страждань, заподіяти шкоду правам і законним інтересам дитини та вказують на підвищену суспільну небезпеку злочину. Таким чином, захист життя та здоров'я неповнолітніх, їхніх прав та інтересів повинно забезпечуватися шляхом диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання шляхом застосування більш суворого покарання до осіб, які вчинили злочини проти дитини, її прав та законних інтересів.

Отже, урахування законодавцем пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства сприятиме виконанню завдання, передбаченого ст. 1 КК України, та належним чином забезпечить кримінально-правову охорону сім'ї, сімейних відносин, прав та законних інтересів неповнолітніх (дітей) від суспільно небезпечних посягань.

Список використаної літератури

1. Андрушко П. П. Права громадян на задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних й інших інтересів та їх захист як об'єкт кримінально-правової охорони / П. П. Андрушко // Нові Цивільний та Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України: матеріали наук.-практ. конф., Івано-Франківськ, 3-4 жовт. 2002 р. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 159-164.
2. Байдалакіна А. Теоретичні проблеми визначення поняття «сім'я» в умовах розвитку суспільних наук / А. Байдалакіна // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 3. – С. 52-55.
3. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. І. Белова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2007. – 19 с.
4. Вітвицька В. В. Національне кримінальне законодавство і захист прав та інтересів неповнолітніх / В. В. Вітвицька // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк : Донецький інститут внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 1. – С. 144-150.
5. Дорош Л. В. О систематизации преступлений, посягающих на интересы семьи и детей / Л. В. Дорош // Проблемы совершенствования законодательства и практики его применения в современных условиях. – К. : УМК ВО / Отв. ред. Н. И. Панов, 1992. – С. 185-190.
6. Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина: аналіз законодавства і судової практики : моногр. / І. О. Зінченко. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. – 320 с.
7. Лихова С. Я. Кримінально-правова охорона інтересів сім'ї, підопічних та неповнолітніх / С. Лихова, С. Морозюк // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 10. – С. 76-88.
8. Лов'як С. С. Про відповідність Конституції України міжнародним актам щодо прав дитини / С. С. Лов'як // Конституція України: зміна чи нова редакція : Матеріали круглого столу, присвяч. 15-й річниці прийняття Конституції України (24 черв. 2011 р.) / Київ. організація союзу юристів України, Нац. акад. держ. управління при Президентові України, Наук.-експерт. упр. апарату Верховної Ради України, Український фонд наук.-економ. та юрид. співробітництва, Ін-т прав. політики, Нац. акад. внутр. справ України, Луганський держ. ун-т внутр. справ імені Е. О. Дідоренка, Донецький юрид. ін-т. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 102-106.
9. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Знання, 2000. – 771 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
10. Наумкіна С. М. Охорона дитинства в контексті соціальної політики / С. М. Наумкіна, А. О. Сіленко // Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи : матеріали конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснування держ. показового Дитячого містечка ім. ІІІ Комінтерну в Одесі. – О., 2001. – С. 103-110.
11. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 г. / Под ред. Н. И. Мельника, Н. И. Хавронюка. – К. : А.С.К., 2004. – 1216 с.
12. Нечаева А. М. Семья как самостоятельный объект правовой охраны / А. М. Нечаева // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 99-108.
13. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. / З. В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 500 с.
14. Сорокин С. А. Российская семья и три законопроекта по ее охране / С. А. Сорокин. – М. : Экономика, 1999. – 167 с.
15. Тумусов Ф. С. Семья и постиндустриальная цивилизация / Ф. С. Тумусов // Вопр. философии. – 2001. – № 12. – С. 153-160.
16. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : моногр. / З. А. Тростюк. – К. : Атіка, 2003. – 144 с.